

KIRAAT İLMİNDE TAHRİRÂT MESELESİ*

M. Atilla AKDEMİR**

Öz

Tahrîrât, kıraat uygulamalarında zayıf vechi tespit ederek gerekçesini belirtmek ve naklin onaylamadığı okuyuşların icra edilmesinin önüne geçmek için yapılan çalışmalardır. Tahrîrât çalışmaları, tariklerinin çokluğu ve metnin nazım formatında olması nedeni ile daha çok isnad çalışması ve açıklama gerektiren *Tayyibe* üzerinde yoğunlaşmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin bizzat kendisi tarafından başlatılan bu çalışmalar, sonraki dönemlerde artarak devam etmiş ve kaynakların kullanımında izlenen yöntemle ilgili olarak iki ekol oluşmuştur. *Tayyibe* metnini esas alan kıraat uygulayıcıları, tercih ettikleri ekolün tahrîrât kaynaklarından yararlanmak durumundadırlar.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tahrîrât, İbnü'l-Cezerî, Tayyibe, Ekol.

THE PROBLEM OF TAHRIRAT IN THE SCIENCE OF QIRAAT

Abstract

Tahrirat is the work held to prevent the rendering of the readings which are not approved by the reports by identifying the weaknesses in kıraat practices and telling the reason for that. Tahrirat works due to the muchness of its tariks and its poetry format mostly focused on *Tayyibe*, which requires sened work and explanation. The studies, initiated by Ibn el-Cezeri himself, continued to increase in the following periods, and formed two schools regarding the followed method in the use of

---

* Geliş Tarihi / Received Date : 09.11.2018   Kabul Tarihi / Accepted Date : 05.12.2018
** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, atilla.akdemir@marmara.edu.tr.
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3749-8194

resources. In the kıraat practices which are based on the *Tayyibe* text, it is benefited from the tahrirat Works which reflect the preference of the school.

Keywords: Qiraat, Tahrirat, Ibn el-Cezeri, Tayyibe, School.

Giriş

İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Tayyibe* nazmı Kıraat İlmî eğitim-öğretiminde ihtisas düzeyinde ele alınması gereken eserlerden olup, ilgili şerhlerinden ve özellikle de tahrîrât edebiyatından yararlanmanın zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. "Kıraat nakillerinin eksiklik ve kusurlardan arındırılması" şeklinde özetlenebilecek tahrîrat çalışmaları çerçevesinde *Tayyibe*'yi merkeze alan muazzam bir edebiyatın ortaya çıktığı bilinmektedir. Kıraat tedrisatımızın temel kaynağı olan *Zübdetü'l-İrfân* ve şerhinin de bu türden bir eser olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kıraat çalışmalarımızda *Zübdetü'l-İrfân*'den ve onun şerhi olan *Umdetü'l-İrfân*'den yararlanma yoluna gittiğimiz gibi, sâir tahrîrat edebiyatından da yararlanma yoluna gitmemiz yerinde olacaktır.¹

İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ahmed b. Muhammed b. el-Cezerî (ö. 835/1431) ve en-Nüveyrî (ö. 857/1453) şerhleri üzerinden devam eden tahrîrât çalışmaları, takip eden dönemlerde daha da artmış âdeta müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.

Yapılan çalışmaların karakteristik yapısına baktığımızda genellikle *Şâtıbiyye* ve özellikle de *Tayyibe* metinlerine yoğunlaştığımızı görüyoruz. Bu çalışmaları ayrıca manzûm ve mensûr olarak tasnif etmemiz de mümkündür.

Bu zengin literatür içerisinde Osmanlı döneminde yetişmiş ve tahrîrat alanında otorite olarak kabul edilen Yûsuf Efendizâde (ö. 1167/1754)'yi ve Mustafa el-İzmîrî (ö. 1155/1742)'yi özellikle vurgulamak gerekir. Bu zevât, tahrîrat yaklaşımında azîmet ekolünün öncüleri olarak günümüze kadar sürdürülen çalışmalara rehberlik yapmışlardır. Bir diğer tahrîrat ekolünün öncüsü de ülkemizde Mısır tarihinin kurucusu olan Ali el-Mansûrî (ö.

¹ M. Emin Maşalı, "Kur'an Kıraatında ve Kitabesinde Türkiye'nin Durumu", TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafı İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı Tecvit Çalıştayı, 07-09 Kasım 2015, Kastamonu, s. 9-10.

1134/1721)'dir. Bu zevât, yazdıkları kıymetli eserlerle kıraat ilmi tahrîrat literatürüne ciddî katkıda bulunmuşlar ve geniş bir kitleyi etkilemişlerdir.

Bu çalışmanın amacı, ülkemizdeki kıraat eğitim ve öğretimine katkı sağlayan meslek erbabını tahrîrat olgusu hakkında daha çok bilgilendirmek, öneminin altını çizmek, klâsik ve güncel literatürü tanımalarına yardımcı olmak ve Osmanlı döneminde telif edilmiş, bu konudaki kıymetli kaynaklara dikkat çekmektir.

İbnü'l-Cezerî sonrası yapılan tahrîrat çalışmalarının, mahiyeti itibariyle uluslararası literatüre katkısı ve kıymeti hakkında daha sağlıklı ve kapsamlı bir bilgiye ulaşılması bu eserlerin varlığından haberdar olunması ve hak ettiği ilgiyi görerek, tanınmasıyla mümkün olacaktır.

A. TAHRÎRÂTIN TANIMI, KAPSAMI VE PROBLEMLERİ

1. Tahrîrâtın Tanımı:

"*Tahrîrât*" (تَحْرِيرَات) çoğul formatında bir terim olup tekili *tahrîr*'dir. *Tahrîr* ise lügatte; Esaretten kurtarma, kölelikten âzâd etme, araştırma, ayıklama, kayıt altına alma, destekleme, fazlalardan arındırma, eksik ve kusurlarını tespit ederek doğrulama gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.²

Kıraat ilminde *tahrîrât* ile kastedilen mana ise şudur:

Kitabî naklin zahirindeki mutlak ifadeden hareketle oluşması muhtemel uygulama hatalarının önüne geçme, kaynaklarının ve ilgili tariklerinin tespitini, nakil halkalarının doğru tesis edilmesini sağlayarak, bilgiyi olması gerektiği keyfiyetiyle netleştirme (takyîd etme), böylece farklı tarikler arasında muhtemel nakil karışıklıklarının oluşmasını engelleme ve onaylanmayan okuyuşları ayıklama amacını taşıyan çalışmalardır.³

Uzmanlık gerektiren bu hassas çalışmaları yapabilen ilim ehline muharrir denmektedir.

² Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1414/1994, IV, 184.

³ Muhtelif kaynaklardan istifade ile tanzim etmeye çalıştığımız bu tarif için bkz: Muksim Muhtâr, "İlmü't-tahrîrât beyne't-tarîkati'l-magribiyye ve't-tarîkati'l-meşrikiyye", *Uluslararası "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezu'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, II, 577-578; Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî, "el-Burhânu'l-askak ve's-sıratu'l-muhakkak fi men'ıl-gunneti li'l-Ezrak", *Mecelletü Ma'hedi'l-İmam eş-Şâtîbî*, thk. 'Abdulkayyûm b. 'Abdulgafûr b. Kameriddîn es-Sindî, Cidde: 1433/2012, sy. XIII, s. 363.

Tahrîrât çalışmaları, Kur'an lâfzının kıraatine dair sahih rivayetlerin muhafazasına ve olduğu gibi intikaline gayret gösteren özel bir ihtisas alanıdır.

Tahrîrât kavramı aslında kıraat âlimlerinden önce fıkıhçılar ve hadisçiler tarafından da kullanılmıştır. Özellikle *Fethu'l-Bârî*, *Hâşiyetu ibn 'Âbidîn* gibi fıkıh kitaplarında bu kavramın sıklıkla kullanıldığı görülür. Hadis ilminde de "Müstedrek" kavramı *tahrîrât* çalışmalarına benzer amaç için kullanılmaktadır.

Tahrîrâtın tanımı ve bu alanda yapılan çalışmaların mahiyeti ve önemine dair bir örnek vermek gerekirse;

Kıraat usûlüne dair bir uygulama olarak, Verş (ö. 197/812) rivayetinde medd-i bedelde (مَدَّ) gibi kasr, tevassut ve tûl olmak üzere üç vecih yapıldığı bilinmektedir. Aynı rivayet "*zevâti yâ*" denilen ve son harfi fethalı olup "*yâ*" ile yazılmış kelimelerde (فَتَلَّى) gibi ise fetih ve taklîl (*beyne beyne*) yapmaktadır. İşte bu formatta olan iki kelime, okunan kesitte bir arada bulduklarında, adı geçen rivayet usûlünün zahirine göre; medd-i bedeldeki kasr, tevassut ve tûl vecihlerinin her biriyle fetih ve taklîl uygulanabilir görünmektedir. Hâlbuki onaylanan uygulamada kasır ile feth, tevassut ile taklîl, tûl ile ise ayrı ayrı hem feth hem de taklîl alınarak sadece dört vecih yapılabilir. Böylece, zahiren altı vechi cevaz veren nakil üzerinde yapılan *tahrîrâtın*, muhtemel iki vechi (kasır ile taklîl ve tevassut ile feth) engellediği ve belirtilen dört vecih ile sınırladığı görülmektedir.

Tahrîrât yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi kıraat kaynaklarında mutlak olarak ifade edilen bazı vecihlerin geliş kanallarının araştırılarak ait olduğu tarîk veya tariklere aidiyetinin onaylanması, böylece *tahsis* ve *takyîde* tabi tutulması veya başka bir kaynağın naklettiği vechin birtakım gerekçelerle tercih edilmesi gibi şekillerde tezahür edebilir. Bu nedenle herhangi bir *tahrîrât* çalışmasında cevaz verilen vecih veya vecihlere başka bir *tahrîrât* çalışmasında bu cevazın engellenmesi gibi bir durum olabilir. İbnü'l-Cezerî'nin *Neşr'*indeki bazı vecihlere Mustafa el-İzmîrî'nin (ö. 1155/1742) *Bedâyi'ul-burhân*'ında onay vermemesini bu şekilde izah etmek mümkündür.⁴

2. Tahrîrâtın Kapsamı ve Problemleri:

Kıraat ilmi eğitim ve öğretiminde en yaygın temel kaynaklardan sayılan *eş-Şâtıbiyye*, *ed-Dürra* ve *et-Tayyibe* gibi metinler, gerek manzum yapılarındaki

⁴ İleride Mustafa el-İzmîrî'nin metoduna ayrıca değinilecektir.

mutlak ve mücmel ifadelerin açıklanma ihtiyacı ve gerekse tarik bağlamında netleştirilmesine gerek duyulan nakiller ihtiva etmelerinden dolayı, tahrîrât çalışmaları daha çok bu eserler üzerine yoğunlaşmıştır.

Tahrîr alanı, Hadis ilmindeki ricâl uzmanlığı gibi, kıraat isnadının ricâli olan imam, râvi ve tarik kademelerindeki zevâtı ve usullerini detaylı olarak tanımayı ve binlerce isim arasında birini diğerinden temyiz edebilmeyi öngören bir ihtisastır. Bu da şüphesiz ki ciddî bir birikim, donanım ve beceri gerektirmektedir.

Tahrîrât çalışmaları, kıraat nakillerinde ve uygulamalarında tespit edilen ve vukûu muhtemel bazı problemlerin açıklığa kavuşturulması ve uygulayıcıların uyarılması amacıyla ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları:

a. Kıraat kaynaklarında yer alan mutlak bir bilginin takyid edilip edilmediğini araştırmadan zahirine göre uygulama yapmak.⁵

b. Naklin geldiği tarik hakkında eksik veya yanlış bilgi veya tarikin kendi usulüne aykırı bir naklin kaynaktan yer alması.

c. Kıraatleri cem etmede kullanılan indirac tarikinın ortaya çıkarabileceği muhtemel sorunlar.

d. Nakillerin geldiği kaynakların tamamına ulaşıp ulaşılmadığı konusunda oluşan şüphe.

3. Tahrîrât Çalışmalarının Amacı ve Faydaları:

Tahrîrât çalışmaları, Kur'an lâfzının sahih ve korunmuş bir şekilde intikaline gayret gösteren özel bir ihtisas alanıdır. Bu alanda yapılan çalışmalar birçok tarik arasından naklin sıhhatli bir şekilde aktarılmasını temin eder, terkip ve telfik gibi çaprazlama uygulamaları ve karışıklığı bertaraf eder.

Tahrîrât sayesinde rivayet ve nakillerin, hangi tarik ve kaynak eserler yolu ile bize ulaştığını öğrenmek mümkün olur.

Tahrîrât, muteber kaynaklardan ve müşâfehe sisteminden güç alarak naklin tevsîkini sorgular, ilgili tariklerini tespit eder, isim benzerlikleri vb. gibi riskleri değerlendirerek en sıhhatli neticeye ulaşmayı öngörür. Uygulamanın benzer hükümlere kıyasla veya bir içtihat müdahalesiyle oluşup oluşmadığını inceler. Böyle bir çalışma neticesinde kaynaktaki nassın zahirine göre

⁵ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâti'l-aşr*, Beyrut: ty, I, 485.

uygulanmasına cevâz verilebilecek bir vechin veya bazı vecihlerin engellenmesi gibi bir durum ortaya çıkabilir.⁶

Tahrîrât sayesinde *Tayyibe* gibi çok önemli bir metin sıhhatli bir şekilde uygulamaya yansıtılabilir. Aksi takdirde bir takım sıkıntıların olması kaçınılmazdır. Tahrîrât sonucunda uygulamanın dayanağından emin olunur, kimlerin ve hangi kaynakların bu nakli aktardığı hususunda belirsizlikler varsa bunlar bertaraf edilerek, okuyuşun âdeta gerçek kimliği ve şeceresi netleşmiş olur.

Tahrîrât çalışmalarının sağladığı faydalardan şöyle bir sonuç çıkarmak da mümkündür:

1. Nazım halindeki kıraat kaynaklarının zahirine göre uygulama yapmak bazen yanlış sonuçlar oluşturabilir.

2. Telakkî yoluyla alınan okuyuşun yanlışlığı tahrîrât sonucuna göre sabit olursa, bu telakkînin kaynağına bağlılık konusunda mutaassıp olmamak gerekir.⁷

4. Tahrîrât Geleneğinin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi:

Tahrîrâta duyulan ihtiyaç ve buna bağlı gelişen tedvin hareketliliği itibariyle tahrîrât geleneğinin ortaya çıkış ve gelişme süreci üç dönemde incelenebilir:

1. Kıraat uygulamalarında *ifrad metodu* dönemi:

İbnü'l-Cezerî'ye kadarki kıraat uygulamalarında takip edilen *ifrad metodu*'nun yaygın olduğu dönemdir. Vecihlerin tertibi, herhangi birinin tercih veya terkedilmesiyle ilgili müdahalelere gerek duy(ul)mayan bir yaklaşım söz konusudur. Çünkü selef dönemi dediğimiz bu dönemde kıraatler henüz cem' edilmiyordu. Her kıraat ve hatta her rivayet ayrı hatimlerle, ifrad tariki denilen usulle okunduğundan genellikle herhangi bir problem oluşmuyordu.

2. Kıraat uygulamalarında ilk cem' etme faaliyetlerinin kıraatlerin Hicrî V. asırda bir tek hatimde cem' edilmesine kapı aralanması ve bu uygulamaya artan taleple birlikte başlamasından itibaren İbnü'l-Cezerî sonrasına kadar olan

⁶ İhâb Ahmed Fikrî, "Müşkiletül'l-hulâf fi tahrîrâtî'l-kırâât ve'l-hulûlü'l-mukteraha", *Uluslararası "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezu'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, II, 611.

⁷ Abdurrâzık b. 'Ali b. İbrahîm Mûsâ, *Teemmülât fi tahrîrâtî'l-'ulemâi li'l-kırâati'l-mütevâtira*, Medine-i Münevvere: Metâbi'u'r-raşîd 1413/1992, s. 19.

dönemi ifade eder.⁸ Bu dönemde yapılan çalışmalarda tahriratlara yer verilmesi hususunda ihtiyatlı ve iktisatlı bir tutum ve yaklaşım söz konusudur. Bizzat İbnü'l-Cezerî'nin bu yönde bir metot izlediği söylenebilir.

3. Bu metot her ikisinden de farklı, abartılı denilebilecek bir yaklaşım olarak nitelenebilir. İbnü'l-Cezerî'den sonra başlayan ve günümüze kadar artarak süren bir tutum olarak ifade etmek mümkündür. İmam Kastallânî (ö. 923/1517) bu yaklaşımın ilk örneklerindedir. O, tahrîrâtsiz bir kıraatin, Kur'aniyeti tartışılan bir okuyuşa sebep olacağını ifade eder. Sonrasında ise *tahrîrât* alanında müstakil eserlerin ortaya çıkışı hız kazanır.⁹ Son dönemde *tahrîrât* meselesiyle alâkalı tartışmaların tarafları da özellikle bu son yaklaşıma destek verenler ve vermeyenler olarak şekillenmiştir.

Tahrîrât çalışmalarını "naklin sıhhatini temin amacıyla gösterilen titizlik" olarak genel bir manada değerlendirecek olursak; ilk çalışmaların temel kaynaklarla birlikte başladığını söyleyebiliriz. İbn Mücâhid (ö. 324/935) *Kitabü's-seb'a'sını*, İmam ed-Dânî (ö. 444/1053) *Teysîr*'ini, İmam eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) *Hırzû'l-emânî*'sini ve İbnü'l-Cezerî *Neşr*'ini oluştururken tahrîr titizliğini göstermişler, kıraat ihtilâflarına ve vecihlerine yer verirken nakillerine herhangi bir kusurun izafe edilmemesi yönünde hassas olmuşlardır.¹⁰

İbnü'l-Cezerî *Neşr*'inde ve *Tayyibe* nazmında mutlak ifadelerle belirttiği veya belirtmek zorunda kaldığı bazı yerleri, bağlı olduğu müşâfêhe disiplinine göre bizzat kendisi takyîd ederek ve açıklamalar getirerek muhtemel hataları önlemeye çalışmıştır. *Neşr*'de bunun örneklerini görmek mümkündür.¹¹ Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin Tebriz'de kendine sorulan meselelere verdiği cevapları ihtivâ eden *el-Mesâilü't-Tebrîziyye* adlı eserinin neredeyse tamamı tahrîrât meselelerine aittir.¹²

Son dönemlerde *Tayyibe* ile özdeşleştirilmiş tahrîrât bağlamında ilk çalışmaları kastediyorsak, İbnü'l-Cezerî'nin bizzat kendisinin bu işe öncü olduğu gerçeği daha mantıklı ve anlamlı hale gelir.

⁸ Mûsâ, *Teemmülât*, s. 3-6.

⁹ Mûsâ, *Teemmülât*, s. 2.

¹⁰ Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 363-364.

¹¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 485.

¹² Mûsâ, *Teemmülât*, s. 16.

İbnü'l-Cezerî'nin tahrîrâta dair bu eseri *Ecvibetü'l-İmâm İbn el-Cezerî ale'l-mesâilü't-Tebrîziyyeti fi'l-kırâât* adıyla yakın zamanda basılmıştır. Abdülaziz Muhammed Temîm ez-Zu'bî tarafından önce Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan (1434/2013) tahkik çalışması akabinde Müessesetü ed-duhâ tarafından S.Arabistan'da neşredilmiştir.

İbnü'l-Cezerî'nin oğlu Ahmed b. Muhammed b. el-Cezerî ve en-Nüveyrî'nin şerhleri üzerinden devam eden tahrîrât ihtiyacı, takip eden dönemlerde daha da canlanmış âdetâ müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.

İlk tahrîrât çalışması Şehâzetü'l-Yemenî (ö. 970/1562'den sonra) tarafından başlatılmıştır gibi iddiaları ise bu anlamda ihtiyatla karşılamak en doğrusudur.¹³ Diğer taraftan bu alanda çaba gösteren, eserlerine yansıtan fakat adı öne çıkmamış birçok âlim de sayılabilir.¹⁴

Tahrîrât çalışmalarının İbnü'l-Cezerî'den sonra gelişimi devam etmiş, yakın döneme kadar önemli eserler ortaya konmuştur. Bunların en önemlilerine ileride literatür kısmında yer vereceğiz. Dikkat çeken bir husus da son dönemde ve özellikle günümüzde tahrîrât çalışmasından ziyade tahrîrâtı tanıtan ve tartışan çalışmaların yapıldığıdır.

Son dönemde tahrîrâtçılar arasında ekoller ve taraflar oluşmuş, basit ihtilâflar abartılmış ve taassubî yaklaşımlar neticesinde âdetâ tahrîrât savaşları yaşanmıştır.¹⁵

5. Tahrîrâtta Kapsam-Metot İlişkisi:

Klâsik dönemden günümüze kadar yapılan tahrîrât çalışmalarında kaynakların kapsamı itibariyle genellikle iki alanda yoğunlaşıldığını ve buna göre metotlarının oluştuğunu görmekteyiz. Bu alanlar:

- a. Aşru's-sugrâ kaynakları kapsamında tahrîrat.
- b. Aşru'l-kubrâ kaynakları kapsamında tahrîrat.

5.1. Aşru's-Sugrâ Kaynakları Kapsamında Tahrîrat:

Seb'a tarîki kaynakları olarak bilinen İmam ed-Dânî'nin *Kitâbü't-Teysîr*'i ve eş-Şâtîbî'nin *Hırzû'l-Emânî*'sine, İbnü'l-Cezerî'nin üç kıraate dair *et-Tahbîr* ve *ed-Dürre* isimli eserlerini ilâve ederek uygulamayı bunların muhteviyatına göre yapmayı öngören metoda *Aşere* (Aşru's-Sugrâ) metodu denmektedir.¹⁶

¹³ Muhammed b. 'Abdirrahman Halîcî, *Şerh-u mukarribi't-tahrîr li'n-neşri ve't-tahbîr*, thk. İhâb Fikrî, Halid Ebu'l-Cûd, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye 2009, s. 51-52.

¹⁴ *Şâtîbiyye, Dürre ve Tayyibe şârihlerinin çoğu gibi.* (Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 364).

¹⁵ Ahmed Kûrî, "Me'âriku't-tahrîrât-3", <https://vb.tafsir.net/tafsir20039/> #.WtxssC5uapp. (et. 22.04.2018).

¹⁶ Abdullah Efendizade, Muhammed Emin Efendi b. Abdullah b. Muhammed Salih, *Umdetü'l-hullân fi idâhi zübdeti'l-irfân*, İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, H. 1287, s. 4; M. Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 106.

Aşru's-sugrâ olarak nitelenen kıraatler kapsamında temel manzum kaynaklardan sayılan eş-Şâtıbiyye ve ed-Dürre beraber olarak ele alındığında on imam ve ikişer râvi ile iktifâ edilmiş, her râviden de sadece bir tarik alınmıştır.

Kıraat İlmi terminolojisinde râvilerden sonra gelen ve teferrû eden bütün nakiller tarik olarak adlandırılmaktadır. Tarik halkalarının râvilere yakın veya uzak halkalar olması, tarik olarak nitelendirilmelerini değiştirmez.¹⁷ Her râviden bir tarik alınması ile toplamda tarik sayısı yirmi olması gerekirken, aşru's-sugrâ programında tarik sayısı 21 olarak kabul edilir. Bunun nedeni ise, İbnü'l-Cezerî'nin onuncu imam Halef'in râvisi İdris'e ed-Dürratü'l-mudîe'de iki tarik tahsis etmesidir.¹⁸ Dolayısıyla, yukarıdaki kaynaklar temelinde seb'a¹⁹ veya aşru's-sugrâ programı uygulamalarında tarik sayısı az olduğu için tahrîrât işi de azalmaktadır. Bununla birlikte, Hicrî XI. asrın başlarından itibaren özellikle Şâtıbiyye gibi kaynaklar üzerinde de tahrîrât çalışmalarının yapıldığını görüyoruz. İlâve üç kıraati ihtivâ eden Ed-Dürre metninde ise tahrîrât çok nadir olduğu için, hakkında pek müstakil çalışma yapılmamıştır.²⁰

İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr'de İmam eş-Şâtıbî'nin bazı tercihleri hakkında "hurûcun an tarîkîhî" (usûlünden sapmadır) şeklinde düştüğü kayıtlar Şâtıbiyye üzerinde yapılan tahrîrât çalışmalarının birçoğu için hareket noktasını oluşturur.

İbnü'l-Cezerî dönemine kadar yazılan Şâtıbiyye şerhleri incelendiğinde genellikle sadece kıraat ihtilâflarının dil, usul ve ferş yönünden açıklandığı, istidrak olarak ifade edilen düzeltme ve eksikleri telâfi etme şeklinde bir tutumun genelde olmadığı görülür. Şâtıbî'nin, temel kaynağı Teysîr'in dışına çıkarak yer yer kendi tercihlerini belirtmesi de o dönemde bu tutum tarafından normal karşılanır.

Kıraat terminolojisinde "ziyâdâtü'l-kasîd" olarak tarif edilen Şâtıbî'nin bu tasarrufları, İbnü'l-Cezerî tarafından kaydedilmekle birlikte, kendisi tarafından da zaten "bu vecihle okunmaz" şeklinde bir muameleye asla tâbi tutulmamıştır.

Ne var ki, İbnü'l-Cezerî'nin Şâtıbî'nin tercihleri hakkında kullandığı "usûlünden sapmadır" ifadesi, Hicrî X. asrın sonları ve XI. asrın başları itibariyle

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, II, 199-200.

¹⁸ İbrahim b. Sa'îd b. Hamed ed-Dûserî, el-İmâm el-Mütevellî ve cühûduhû fi 'ulmi'l-kirâât, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd 1999, s. 334; Akdemir, Kıraat İlmi, s. 148-149.

¹⁹ Yedi kıraati konu alan kitaplar arasında, özellikle ed-Dânî'nin Kitâbü't-Teysîr'i ve eş-Şâtıbî'nin Hırzû'l-emânî'sini esas alarak, uygulamayı bunların muhteviyatına göre yapmayı öngören metottur. (Akdemir, Kıraat İlmi, s. 106).

²⁰ Mûsâ, Teemmülât, s. 4; Dûserî, el-Mütevellî, s. 335.

bazı kıraat âlimleri tarafından farklı algılanmaya başlanmıştır.²¹ Bu ifade, kimileri tarafından "bu vecihle okunmaz" şeklinde yorumlanmış, kimilerinde ise "bu tercihin *Teysîr*'de olmadığı yönünde sadece bir tenbih" anlamı taşıdığı kanaati oluşturmuştur.

"Bu vecihle okunmaz" yorumuyla hareket edenler *en-Neşr*'deki "*hurûcun an tarîkâtihî*" ibarelerinin peşine düşerek bunları toparlamış ve *Şâtıbiyye* hakkında tahrîrât çalışmalarını bunun üzerine binâ etmişlerdir. Önceleri sınırlı sayıda olan bu tarz vecihleri bazıları daha da abartarak yüzlerce vechi bu şekilde yorumlamış, maalesef bu abartılı tutum bazılarının haksız olarak *Şâtıbiyye* metnine karşı soğumasına sebep olmuştur.²²

Aşere kaynakları üzerinde yapılan tahrîrât çalışmalarının merkezinde ise, daha çok nakledilen tarikler hakkında yapılan tedkik ve temyiz çalışmaları yer almaktadır. İmam ed-Dânî'nin *Teysîr*'de yer yer *Camîu'l-beyân*'ındaki tarikleriyle karşılaştırma yapması ve onlar üzerinde kritiklerde bulunması bu kabilden sayılabilir.

Bu usul zaten klâsik kıraat kaynaklarının ortak özelliği olarak öne çıkmaktadır. Nitekim, o dönemlere ait teliflerin girişinde müelliflerin kendi senetlerini arz ettikleri bir fasılla başlamaları yaygın bir adetti. Bu yaklaşıma göre; "kıraatleri okuyan kimse *terkîb* probleminden emin olmak için önce okuduğu kaynağın tariklerini bilmeliydi".²³

Şâtıbiyye nazmı ile ilgili tahrîrât gerektiren bir konuyu aşru's-sugrâ kapsamında yapılan tahrîrât keyfiyetine bir örnek olarak açıklamak gerekirse;

İmam eş-Şâtîbî'nin, sonu kesreli olan (النَّاسِ) kelimesinde yapılan imale hakkında nazmındaki ifadesi şöyledir:²⁴

وَحُلُّهُمْ فِي النَّاسِ فِي الْجَرِّ حُصْبًا

²¹ Bu algıya Sultan el-Mezzâhî (ö.1075/1664)'nin öncülük yaptığı ifade edilir. (Îhâb Ahmed Fikrî, "et-Tahrîrât fi'l-kırâât fi siyâki'n-neşri ve't-tayyibe li İbn el-Cezerî" *Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2017 İstanbul, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul: 2017, s. 11).

²² Fikrî, "et-Tahrîrât", s. 11; Ali el-Mâlikî, "Tahrîrâtü's-Şâtıbiyye", www. ajurry.com/el-Kur'anu ve 'ulûmuhû, (et. 01.03.2017).

²³ Veliyyullah Seyyidî 'Ali en-Nûrî es-Safâkusî, *Gaysu'n-nef'i fi'l-kırââti's-seb'i*, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1954, s. 35.

²⁴ el-Kasım b. Fîrruh b. halef b. Ahmed eş-Şâtîbî, *Metnü's-şâtıbiyyeti el-müsemmâ hurzi'l-emânî ve vechi't-tehânî fi'l-kırââti's-seb'i*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî, V. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2010, Bâbu'l-fethi ve'l-imâleti ve beyne'l-lafzayni, s. 27.

Nazımdaki (حَصَّالًا) kelimesinde (ح) harfi ile İmam Ebû Amr'a (ö. 154/770) işaret edilmektedir. Böylece, nazmın zahiri itibariyle Kur'an'daki sonu kesreli bütün (النَّاسِ) kelimelerinde Ebû Amr'ın hem imâleli hem de imâlesiz olmak üzere iki vecihle okuduğu anlaşılmaktadır. Fakat yapılan tahrîr neticesinde imâlenin aslında sadece Ebû Amr'ın ed-Dûrî (ö. 246/860) rivayetiyle nakledildiği, es-Sûsî'nin (ö. 261/874) ise imâle rivayet etmediği anlaşılmıştır.²⁵ Böylece İmam'a ait bir kıraat görüntüsü veren ibâre, Dûrî ile takyîd edilerek rivayet bağlamında değerlendirilmiştir.

5.2. Aşru'l-Kubrâ Kaynakları Kapsamında Tahrîrat:

Aşru'l-kubrâ müfredatı kapsamına giren eserler İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr'i*, *Takrîbu'n-Neşr'i* ve *Tayyibe*'sidir. Bu programın *aşru's-suğrâ* programından en bariz farkı tarîk sayısının önemli miktarda artmasıdır.²⁶

Aslında *aşru's-suğrâ* programındaki yirmi bir tarik aynen *aşru'l-kubrâ* programında da yer almaktadır.²⁷

Kıraat İlmi terminolojisinde râvilerden sonra gelen ve teferrû eden bütün nakillerin tarik olarak adlandırıldığından söz etmiştik.

Tariklerin taşıdıkları nakiller bazen de pratikte *vecih* olarak ifade edilmektedir. Medd-i bedel vecihleri denildiği gibi. Bu tür vecihler "*el-hilâfü'l-vâcib*" kabilindedir ve uygulamaya dâhil edilmeleri şarttır, terki caiz değildir.

Vecih olarak ifade edilen ve "*el-hilâfü'l-câiz*" kabilinden olan uygulamalar ise, aralarından herhangi birini tercih imkânı verir. Hepsini uygulamak şart değildir. Besmele vecihleri ve medd-i ârız vecihleri gibi.²⁸

²⁵ Muhammed b. Abdurrahman el-Halîcî el-İskenderî, *Hallü'l-müşkilât ve tevdîhu't-tahrîrât fi'l-kirâât*, thk: Ömer Malem Ebe el-Merâti en-Nicerî, Riyad: Dâru advâi's-selef, 2007, 74-75; Abdulfettah el-Kâdî, *el-Vâfi fi şerhi eş-şâtibiyyeti fi'l-kirâati's-seb'i*, Beyrut: Mektebetu ve Matbaatu Abdurrahman Muhammed, ts., 154.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-neşri fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Muhammed Temîm Mustafa ez-Zu'bi, Kahire: Mektebetü'l-Mevrid, 2012, s. 4; Abdullah b. Muhammed el-Cârallah, *el-'Allâmetü İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî sîratühû ve cühûduhû fi 'ilmi'l-kirâât*, Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf 2009, s. 137; Akdemir, *Kıraat İlmi*, s. 155.

²⁷ Bu nedenle *Şâtibiyye* ve *Dürredeki* kıraatler (İbn Verdân'ın *Dürredeki* dört kelimesi hariç) *Tayyibeden* okunabilir denilmiştir. Fakat tersi mümkün değildir. (Mûsâ, *Teemmülât*, s. 5).

²⁸ Abdülfettâh b. Abdilganî el-Kâdî, *el-Büdüru'z-zâhira fi'l-kirâati'l-aşri'l-mütevâtira min tarîkay eş-Şâtibiyyeti ve'd-Dürriati*, Mısır 1955, s. 9; Dûserî, *el-Mütevelli*, s. 332.

Kıraat ilmi terminolojisinde tariklerin kaydını tutan ve nakli aktaran kaynakların da ayrıca tarik olarak addedildiği görülmektedir. *Et-Teysîr*, *eş-Şâtıbiyye*, *el-Hidâye*²⁹, *el-Kâfi*³⁰, *el-Gâye*³¹, *el-Kâmil*³², *el-Müstenîr*³³, *et-Telhîs*³⁴, *et-Tecrîd*³⁵ ve *el-Müctebâ*³⁶ gibi kaynaklar İbnü'l-Cezerî'nin *neşirde* bu manada zikrettiği tariklerden bazılarıdır.

Bu ve diğer kaynaklardan her biri tevâtürü ve sıhhati onaylanmış kıraatleri, rivayetleri, tespit ettikleri ve ulaşabildikleri bağlantılı tarikleri kendi telakkîleri doğrultusunda kaydettiler. Müellifler kendi senetlerindeki ricâli kaydederken âlî isnad gibi birtakım kriterlerle de hareket ettikleri için her kaynakta farklılaşan sayıda bir tarik tablosu oluştu.

İbnü'l-Cezerî de *Neşri*ni telif için oturduğunda, önünde sayısı doksana varan bir kaynak ve on bin civarında bir tarik ağı ile karşı karşıyaydı. Daha çok âlî isnad gibi birtakım kriterlerle tarik ve kaynakları elemeye tabi tutan İbnü'l-Cezerî *Neşri* oluştururken yaklaşık bin tarik ve otuz yedi kaynak kullandığını belirtmektedir.³⁷

İbnü'l-Cezerî her rivayetten iki tarik ve her tarikten yine ikişer tarik alarak neticede her raviden dört tarik almaktadır. Böylece toplamda yirmi raviden seksen tarik alınmış olur. Sonra bu tariklerin her birinden *en-Neşr*'de detaylarını verdiği gibi teferrû etmiş ve belli bir elemeyden sonra seçilen tariklerle bine yakın (980 tarik) bir tarik sayısına ulaşılır.³⁸

²⁹ Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö. 430/1038)'nin eseridir. Müellif kendi eserini ayrıca şerh etmiştir. Bu şerh Hazım b. Hayder Saîd tahkiki ile Mektebetü'r-Ruşd tarafından 1416/1995'te Riyad'da neşredilmiştir.

³⁰ Muhammed b. Şurayh b. Ahmed er-Ruaynî (ö. 476/1083)'nin eseridir.

³¹ Ahmed b. el-Huseyn b. Mihran en-Nîsâbûrî (ö. 381/991)'nin eseridir. Muhammed Gıyâs el-Cenbâz tahkiki ile 1405/1984'te neşredilmiştir.

³² Yusuf b. Ali b. Cübâra el-Hüzelî (ö. 465/1072)'nin eseridir. Müessesetü es-Semâ tarafından 1428/2007'de Mısır'da neşredilmiştir.

³³ Ahmed b. Ali b. Süvâr el-Bagdâdî (ö. 496/1102)'nin eseridir. Ammar b. Emin tahkiki ile Dâru'l-buhûs li ed-dirasâti el-İslâmiyye ve ihyâ et-türaş tarafından 1426/2005'te Dubai'de neşredilmiştir.

³⁴ İbn el-Bellîme adıyla meşhur el-Hasen b. Halef b. Abdullah el-Hevârî (ö. 514/1120)'nin eseridir.

³⁵ İbn el-Fehhâm adıyla meşhur Abdurrahman b. Ebî Bekr 'Atîk es-Sakalî (ö. 516/1122)'nin eseridir.

³⁶ Abdülcebbar b. Ahmed b. Ömer et-Tarsûsî (ö. 420/1029)'nin eseridir. Müessesetü es-Semâ tarafından 1428/2007'de Mısır'da neşredilmiştir.

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 152-155; İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-neşr*, s. 6; Mûsâ, *Teemmülât*, s. 4; Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 335-336.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-neşr*, s. 33; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 190; Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 336.

Tarikten teferrû eden tariklerin her ravide değişken sayıda olması ise kaynak kitapla alakalıdır. Hafs'ın (ö. 180/796) tarik sayısının toplamı *Neşr*'de on dokuz kitaptan nakledilerek elli ikiye ulaştığı görülür.³⁹

Tarik sayısının bu çeşitliliği ve karmaşık görüntüsü nedeniyle *Tayyibe* metnini ezberleyen kişi *eş-Şâtıbiyye*'de olduğu gibi kolaylıkla uygulamaya geçemez. İlgili tarik bağlantılarını sıhhatli tesis edebilmenin, karışıklık ve telfik riskini bertaraf edebilmenin tek yolu *tahrîrât* çalışmalarından yardım almaktır.

Kıraat ilmi alanında ciddî bir donanımı ve ayrıca *Tayyibe* ve *Neşr*'in kaynaklarına detaylı vukûfiyeti gerekli kılan tahrîrât çalışmaları, titizlik ve sabırla yoğunlaşarak çözümlenebilecek girift meseleleri ihtivâ etmektedir.⁴⁰

Tayyibe ile ilgili tahrîrât gerektiren bir konuyu ve tahrîr keyfiyetini bir örnekle açıklamak yerinde olacaktır;

İbnü'l-Cezerî, Hafs rivayetinde katı' hemzesinden önce sekteli ve sektesiz olarak iki okuyuşu nakleder. Yine aynı rivayetın usûlünde medd-i munfasıl ölçüsü olarak kasr ve tevassut nakillerini aktarır. Farklı tariklerden aktarılan bu bilgilere göre, medd-i munfasılın kasrı ile birlikte sekte yapılabilir gibi bir hüküm çıkarmak mümkün görünmektedir. İşte bu noktada tahrîrât müellifleri devreye girerek her tarikin kendine ait nakillerini belirleyip, diğer tariklerle çaprazlama suretiyle muhtemel vecihler üretilmesini engellemiş olurlar. Böylece nakli sabit olmayan vecihler uygulama sokulmayıp devre dışı bırakılır. Bu örnekte, tahrîrât neticesinde sekte'nin sadece medd-i munfasılın tevassutuyla alınabileceği tespit edilerek hüküm takyîd edilmiş olur. Hafs rivayetinde hemze öncesi sekte uygulaması, Ubeyd b. es-Sabbâh (ö. 219/834) tariki ve ondan da el-Uşnânî (ö. 307/919) tariki ile nakledilmiştir⁴¹ ve bu tarik naklinde medd-i munfasılın kasrı yer almaz. Diğer taraftan kasrı nakleden Amr b. es-Sabbâh (ö. 221/836) tariki ve ondan da Fîl (ö. 289/902) tariki ise sekteyi nakletmemektedir.⁴² Netice olarak, hemzeden önce sektenin (el-Uşnânî kanalıyla Ubeyd b. es-Sabbâh tarikine tahsis edilerek) ancak tevassutla yapılabileceği ve kasrın alınamayacağı hükmü *tahrîrât* çalışmalarının bir ürünü olarak netleşmiş olur.⁴³

³⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 152-155; Dûserî, *el-Mütevelli*, s. 335-336.

⁴⁰ Mûsâ, *Teemmülât*, s. 4.

⁴¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 423.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 334.

⁴³ Halicî, *Şerh-u mukarrib*, s. 49-51; Fikrî, "Müşkiletül'l-hulâf", II, 611.

B. TAHRİRÂT LİTERATÜRÜ⁴⁴

Tahrîrât alanında yapılan çalışmaların daha çok *Şâtıbiyye* ve özellikle de *Tayyibe* metinleri üzerinde yoğunlaştığını belirtmiştik. Bu çalışmalara bakıldığında yine aynı şekilde manzûm veya mensûr olarak hazırlandığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerin en önemlilerini *Şâtıbiyye* ve *Tayyibe* tahrîrâtı olarak iki başlık altında sınıflandırmak uygun olacaktır.

1. Aşru's-Sugrâ Tahrîrat Literatürü:

1. Amr b. Kasım b. Muhammed en-Neşşâr (ö. 938/1531), *el-Mükerrar fî mâ tevâtera mine'l-kırâati's-seb'ı ve teharrar*, Ahmed Mahmûd Abdüssemî' eş-Şâfi'î el-Hafyân tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 2001).

2. Yûsuf Efendizâde Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Amâsî, *Risâle fî Halli Müşkilâti"ş-Şatıbiyye*. Neşredilmemiştir. (İbrahim Efendi, 66/2, vr. 28a.)⁴⁵

3. Süleyman b. Huseyn b. Muhammed el-Cemzûrî (ö. 1208/1793'ten sonra), *Kenzü'l-me'ânî bi-tahrîri hurzi'l-emânî* (manzûm). Abdulazîm b. İbrahim b. Abdulhalîm tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs 2012).

Müellif el-Cemzûrî bu nazmını *el-Fethu'r-Rahmânî şerhu kenzi'l-meânî bi-tahrîri hurzi'l-emânî* adıyla şerhetmiştir. Bu şerh ise Abdurrâzık b. Ali b. İbrahim Mûsâ tarafından yapılan tahkikle neşredilmiştir. (Kahire, Beytü'l-hikmeti li'l-i'lâm 1993).

4. Hasan b. Halef el-Huseynî (ö. 1303/1885'ten sonra), *İthâfu'l-beriyye bi-tahrîri"ş-şâtıbiyye* (manzûm). Velîd b. Receb b. Abderraşîd b. 'Acemî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Mısır, Mektebetü evlâdi"ş-şeyh li't-türâs 2008).

⁴⁴ Bu çalışmaları tahrîrat alanında muhtelif kaynaklardan seçerek bir araya getirmeye çalıştık. Araştırmacılara yardımcı olacağını düşündüğümüz tamamlayıcı bazı bilgiler ekleyerek listeyi biyografik bir sıra takibiyle vermeye çalıştık. İstifade ettiğimiz kaynaklardan en önemlileri: (Mütevelli, "el-Burhânu'l-asdak", s. 364-368; Ahmed b. Ömer el-Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâilî'l-müşkilâti fî 'ilmi'l-kırâat*, thk. Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti, Riyad: Dâru kunûzi İşbîliyyâ 2008, s. 18-22; Dûserî, *el-Mütevelli*; el-Cârallah, *es-Semennûdî*; Abdurrahman b. Mukbil b. Matar el-Eslemî eş-Şemrî, "Eşheru'l-müellefâti fî tahrîri'l-kırâati ve menâhici'l-ulemâi fihâ", <http://fac.ksu.edu.sa/aalshamri1/blog/65915> (et. 09.04.2018)).

⁴⁵ Ali Öge, "Amasyalı Âlim Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmine Dair Eserlerinin İncelenmesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 21-23 Nisan 2017, Amasya: Amasya Üniversitesi-Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu 2017, I, 191.

Bu nazım Ali b. Muhammed ed-Dabbâ' (ö. 1380/1959) tarafından *Muhtasarü bülüğ'l-ümmiyye şerhu tahrîri mesâili'ş-şâtıbiyye* adıyla şerhedilmiş ve bu şerh de Cemal Muhammed Şeref tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Tanta, Dâru's-Sahâbeti li't-türâs 2004).

5. Muhammed b. Muhammed Hilâlî el-Ebyârî (ö. 1343/1925), *Ribhu'l-mürîd fî tahrîrâti'ş-şâtıbiyye* (manzûm). el-Cemzûrî'nin manzûm *Kenzü'l-me'ânî*'sini yine nazm olarak ihtisar etmiştir. Velîd b. Receb b. Abderraşîd b. 'Acemî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Mısır, Mektebetü evlâdi'ş-şeyh li't-türâs, ts.).

6. Osman b. Süleyman Murâd Ali Ağa (ö. 1382/1963), *Sefînetu'l-Kurrâ'* (manzûm). Neşredilmemiştir.

7. Muhammed b. Abdirrahman el-Halîcî el-İskenderî (ö. 1389/1968), *Hallü'l-müşkilât ve tevdihu't-tahrîrât fi'l-kırâât*. Birden çok kere tahkik edilmiş olup Ömer b. Malem Ebe b. Hasan b. Abdilkadir el-Merâtî en-Nîcerî tarafından yapılan tahkikin daha muteber olduğu ifade edilir. (Riyad, Dâru advâi's-selef 2007).⁴⁶

8. İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî (ö. 1429/2008), *Devâ'i'l-meserrati fi'l-evcûhi'l-'aşriyyeti el-muharrarati min tarîkay eş-şâtıbiyyeti ve'd-Dürrati* (manzûm), Yasir İbrahim el-Mezrû'î tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir. (Küveyt, Vezâratü'l-Evkaf 2007).⁴⁷

9. Hâmid b. Abdilfettâh el-Paluvî (ö. 1183/1769'dan sonra), *Zübdetü'l-'urfân fî vucûhi'l-Kur'ân*. (1969'da İstanbul'da Hilâl yayınları tarafından yazma nüshadan tıpkı basım olarak neşredilmiştir. 1999'da M.Atilla Akdemir tarafından Doktora Tezi olarak tahkik edilmiş olup yakında Câizetü Dubey ed-Düveliyye Yayınları tarafından baskısı tamamlanacaktır.

10. Muhammed Emin Efendi (ö. 1275/1856), *'Umdetü'l-hullân fî idâhi zübdeti'l-'urfân*. 1853'te Alay İstihkâm matbaasında basılmıştır.

Özellikle bizim ülkemizde meşhur olan son iki eser *Şâtıbiyye* ve *Dürre* muhtevasına dâir olup tahrîrât çalışmaları arasında sayılmaktadır.

⁴⁶ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 39.

⁴⁷ İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî, *Câmi'ul-hayrât fî tecvidi ve tahrîri evcûhi'l-kırâât*, hz. Yasir İbrahim el-Mezrû'î, Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf 2007, s. 473-503.

2. Aşru'l-Kubrâ Tahrîrâtı:

1. Muhammed b. Ahmed el-'Avfî (ö. 1050/1640), *el-Cevâhiru'l-mükellele limen râme't-turukî'l-mükemmele*. Bu eser Abdurrahman Fethullah b. İbrahim Nâfî' tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Medine-i Münevvere, Mektebetu'r-Ruşd 2014).

2. Ali b. Süleyman b. Abdullah el-Mansûrî, *Tahrîru't-turuk ve'r-rivâyât min tarîki tayyibeti'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. Halid Hasan Ebu'l-Cûd tahkiki ile neşredilmiştir. (Mısır, Mektebetü evlâdi's-şeyh li't-türâs 2011).

3. el-Mansûrî'nin bir diğer eseri *Hallü mücmelâti't-tayyibe*'dir. Eser manzûm olup henüz neşredilmemiştir. (Süleymâniye Ktp., İbrâhim Efendi blm., nr. 53).⁴⁸

4. Mustafa b. Abdurrahman b. Muhammed el-Menemenî el-İzmîrî, *Umdetü'l-'ırfân fi vucûhi'l-Kur'ân*. Bu eser Ezher Üniversitesi hocalarından Muhammed b. Muhammed b. Câbir el-Mısırî (ö. 1390/1969 civarı) ve Ahmed b. Abdilazîz ez-Zeyyât (ö. 1424/2003)'ın açıklama mahiyetindeki ilâveleriyle neşredilmiştir. (Mektebetü'l-Cündî, ts.).⁴⁹

5. el-İzmîrî'nin bir diğer eseri *Bedâyi'ul-Burhân 'alâ 'umdeti'l-'ırfân*. Meryem İbrahim Cündelî tahkiki ile neşredilmiştir. (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2008).

6. Yine İzmîrî'ye ait *İthâfu'l-berara bimâ sekete anhu neşru'l-'aşera*. Bu eser Halid Hasan Ebû'l-Cûd tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Riyad, Dâru advâi's-selef 2007).

7. Ahmed b. Ömer el-Eskâtî (ö. 1159/1746), *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fi 'ilmi'l-kırâât*. Bu eser Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Riyad, Dâru kunûzi İşbîliyâ 2008).⁵⁰

8. Yûsuf Efendizâde, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Amâsî, *İtilâf fi vucûhi'l-ihtilâf*. Bu eser *Zübdetü'l-'ırfân*'ın ilk baskısının kenarında yer almaktadır. Ayrıca Ahmed Teysîr Muhammed el-Kûkâ tarafından 2012'de Yüksek Lisans tezi olarak Ürdün'de çalışılmıştır.

⁴⁸ Ahmet Gökdemir, "Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları", *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 44, Konya: 2017, s. 130.

⁴⁹ M. Emin Maşalı, *Tarihi ve temel meseleleriyle kıraat ilmi*, İstanbul: Otto Yayınları 2016, s. 94.

⁵⁰ Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâil*.

9. Yûsuf Efendizâde'ye ait bir diğ er eser *Hallü işkâlâti't-tayyibe'* dir. Neşredilmemiştir. (Hacı Selim Ağa Ktp., Üsküdar, Nr. 5, vr.360b- 395a.)⁵¹

10. Yine Yûsuf Efendizâde'ye ait bir diğ er eser *el-Ecvibetü 'ani'l-mesâil elletî veradet mine'l-vezîri Abdillâh Bâşâ el-Köprülî*. Neşredilmemiştir. (Fatih 68/4 vr. 28b; BY5824/3, vr. 133a)⁵²

11. Hâşim b. Muhammed el-Magribî (ö. 1186/1772), *Temrînü't-talebeti'l-berara el-hayriyye fî vucûhi kırâeti'l-eimmeti'l-aşera*. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde *Tahrîru tayyibeti'n-neşri fî'l-kırâati'l-aşr* başlığı ile, Yahyâ Muhammed Zemzemî danışmanlığında bir grup öğrenciye Yüksek Lisans Tezi olarak çalıştırılmıştır. (2010.)⁵³ Bazıları⁵⁴ eserin adını *Sene't-tâlib li eşrafi'l-metâlib* olarak kaydetmektedirler. Fakat el-Magribî'nin bu isimde bir eseri olduğu kesinlik kazanmamıştır.⁵⁵

12. Muhammed b. Muhammed b. Halîl et-Tantâvî (et-Tabbâh), (ö. 1205/1790'dan sonra), *Hibetü'l-Mennân fî müşkilâti evcûhi'l-Kur'ân* (manzûm).

Bu manzûm eseri Ahmed b. Şeref el-Ebyârî (ö. 1250/1835'ten sonra), *Gaysü'r-Rahmân şerhu hibeti'l-Mennân* adıyla şerh etmiştir. Her ikisi de henüz neşredilmemiştir.

13. Mustafa b. Ali b. Ömer el-Avfî el-Mîhî (ö. 1229/1813'ten sonra), *Fethu'l-Kerîmi'r-Rahmân fî tahrîri evcûhi'l-Kur'ân*. Neşredilmemiştir.

14. İbrahim b. 'Âmir b. Ali el-'Abîdî, (ö. 1244/1828), *et-Tehârîru'l-müntehabe 'alâ metni't-tayyibe*, Bu eser el-Mansûrî'nin tahrîrâtını özet görünümündedir. Ayrıca müellif, hocası Abdurrahman b. Hasan b. Ömer el-

⁵¹ M. Atilla Akdemir, "Târîhu 'ilmi'l-kırâat ve müessesâtüh fî Turkiyâ", *Uluslararası "el-Kırâatü'l-Kur'âniyye fî'l-Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezi'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, I, 31; Hâmid b. Abdülfetâh el-Paluvî, *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân*, Thk: Mustafa Atilla Akdemir, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, Türkçe blm., s. 9.)

⁵² Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâil*, s. 21; Öge, "Yusuf Efendizâde", I, 190.

⁵³ Eskâtî, *Ecvibetü'l-mesâil*, s. 20; Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 365;

⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetu'n-neşr*, s. 16; Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî, *er-Ravdu'n-nadîr fî tahrîri evcûhi'l-Kitâbi'l-Münîr*, thk. Halid Hasan Ebû'l-Cûd, Tanta: Dâru's-Sahâbeti li't-türâs 2006, s. 63; Şemrî, "Eşheru'l-müellefât".

⁵⁵ Hâşim el-Magribî, *Temrînü't-talebe isimli eserinin girişinde* hocası İzmîrî'nin eserini medih sadedinde "*Sene't-tâlib li eşrafi'l-metâlib*" ifadesini kullanmıştır. Karışıklığın nedeni muhtemelen bu olabilir. (Habîbullah es-Sülemî, "Mâ hüve el-ismü es-sahîh li kitâbi Hâşim el-Magribî" <https://vb.tafsir.net/tafsir41364/#.WteY4y5uapo>), (et.18.04.2018).

Echûrî (ö. 1198/1783)'nin *Tayyibeye* dair bazı tahrîrâtını bu esere eklemiştir.⁵⁶ Eser Halid Hasan Ebu'l-Cûd tahkiki ile neşredilmiştir. (Kahire, Mektebetü 'Ibâdirrahmân 2009).

15. Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî (ö. 1313/1895), *er-Ravdu'n-nadîr fî tahrîri evcûhi'l-Kitâbi'l-Münîr*. Bu eserin bilinen iki tahkiki vardır. İlki Halid Hasan Ebû'l-Cûd tahkikidir. (Tanta, Dâru's-Sahâbeti li't-türâs 2006). İkincisi ise; Muhammed İbrahim Salim tahkikidir. (Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs 2006).

16. el-Mütevellî'nin bir diğer eseri *Fethu'l-Kerîm fî tahrîri'l-Kur'âni'l-'Azîm*'dir. (manzûm). Yâsir el-Mezrû'î tahkiki ile neşredilmiştir. (Küveyt: Vezâratu'l-Evkaf veş-şuûni'l-İslâmiyye, 2005). Ahmed b. Abdilazîz ez-Zeyyât, İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî ve Muhammed b. Muhammed b. Câbir el-Mısrî gibi âlimler el-Mütevellî'nin bu manzûm eserini esas alarak yeni çalışmalar ortaya koymuşlardır.

17. Yine el-Mütevellî'nin bir diğer eseri ise *el-Burhânu'l-asdak ve's-sıratu'l-muhakkak fî men'ı'l-gunneti li'l-Ezrak*'tır. Abdulkayyûm b. 'Abdulgafûr b. Kameriddîn es-Sindî tarafından tahkik edilerek *Mecelletü Ma'hedi'l-İmam eş-Şâtîbî* kitabında neşredilmiştir. (Cidde, 2012, sy. XIII, s. 355-432).

18. Osman Râdî es-Sintâvî (ö. 1320/1902'den sonra), *en-Nefâisü'l-mutribe fî tahrîri't-tayyibe*, (manzûm). Neşredilmiştir. (Mısır: el-Matbaatü't-ticâriyye, ts.).

19. Muhammed b. Abdirrahman el-Halîcî, *Mukarribu't-tahrîr li'n-neşri ve't-tahbîr*. (manzûm). Müellif kendi nazmını *Şerhu mukarribu't-tahrîr li'n-neşri ve't-tahbîr* adıyla şerhetmiştir. Bu eserin İhâb Fikrî ve Halid Ebu'l-Cûd tarafından tahkiki yapılarak neşredilmiştir. (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye 2009).

20. 'Âmir b. es-Seyyid b. Osman (ö. 1408/1987), *Tenkîhu't-tahrîr*. Beşşâr b. Mustafa 'Aytânî tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır. (Medine-i Münevvere, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye 2009).

Müellif yukarıdaki eserini *Fethu'l-Kadîr şerhu tenkîhu't-tahrîr* adıyla şerhetmiş, Abdullah el-Cevherî es-Seyyid tarafından incelenerek neşredilmiştir. (Kahire, Dâru ümmi'l-kurâ 2000).

⁵⁶ Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 366; Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 108.

21. *Tenkîhu fethu'l-Kerîm fî tahrîri'l-Kur'âni'l-'Azîm*. (manzûm). El-Mütevellî'nin yukarıda adı geçen ve tahrîrâta dair önemli bir manzûm eser olan *Fethu'l-Kerîm*'ini yine manzûm bir eserle ihtisar etmiştir. Müellife bu eserde Ahmed b. Abdilazîz ez-Zeyyât ve İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî iştirak etmiştir. Bu ortak manzum eser Muhammed Temîm Mustafa ez-Zu'bî ve Yasir İbrahim el-Mezrû'î tarafından gözden geçirilerek neşredilmiştir. (Küveyt, el-Emânetü'l-'Âmme li'l-Evkaf 2005).

22. Muhammed b. Muhammed b. Câbir el-Mısırî, *Kavâ'idü't-tahrîr li tayyibeti'n-neşr* (manzûm). Müellif bu eserini daha sonra kısaltmış ve bunu da *Şerhu muhtasari kavâ'idü't-tahrîr* adıyla şerhetmiştir. Bu şerhte bazı ilâvelerle birlikte İmam el-Mütevellî'nin *Fethu'l-Kerîm*'ini ve İzmîrî'nin tahrîrâtını esas almıştır.

23. Ahmed b. Abdilazîz ez-Zeyyât, yukarıdaki ortak eseri *Şerhu tenkîhi fethu'l-Kerîm fî tahrîri'l-Kur'âni'l-'Azîm* adıyla şerhetmiştir. Kendisine göre önemli gördüğü bazı hususları şerhe ilâve etmiştir. Bu eser Yasir İbrahim el-Mezrû'î tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (Küveyt, Vezâratü'l-Evkaf-Kıtâ'u'l-Mesâcid 2008).

24. İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî, yukarıdaki ortak eserden başka tahrîrâta dair çeşitli eserleri vardır. Çoğu manzûm olarak yazılmıştır. *Tayyibe* tahrîrâtına dair en önemli eseri *ed-Dürü'n-nazîm fî tahrîri evcühi'l-Kur'ani'l-'Azîm*'dir. (1558 beyitlik manzûm). Bu eserin bir diğer adı *Manzûmetü el-bedri'l-münîr*'dir. Yasir İbrahim el-Mezrû'î tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir. (Küveyt, Vezâratü'l-Evkaf 2007).⁵⁷

Bizim coğrafyamızda yetişen ve eserlerinde tahrîrat konularının ağırlıklı olarak yer aldığı zevat arasında *Zübde* müellifi el-Paluvî'yi⁵⁸, Hâşim el-Magribî'yi (ö. 1179/1768'den sonra), ve *Zübde* şârihi Muhammed Emin Efendi'yi de zikretmek yerinde olacaktır.

Ülkemizde son dönemde merhum Aşıkkutlu Hocaefendi'nin (ö. 1980) *aşere* ve *takrib* üzerine yaptığı kavâid ve şerh çalışmalarını da tahrîrât çalışmaları cümlesinden değerlendirmek mümkündür.

⁵⁷ Semennûdî, *Câmi'ul-hayrât*, s. 541-645.

⁵⁸ Mûsâ, *Teemmülât*, s. 14.

C. TAHRİRÂT GELENEĞİNİN EKOLLERİ

On kiraate dair eserler bağlamında ilk tahrîrât çalışmalarını bizzat İbnü'l-Cezerî'nin kendi eserleri üzerinde başlattığı konusu daha önce ifade edilmişti.

En-Nüveyrî ve Sultan el-Mezzâhî (ö. 1075/1664) gibi kendisinden sonra tahrîrât çalışması yapanlar da İbnü'l-Cezerî'ye paralel hareket ederek, şerh ve açıklamalarında muhalif bir tutum sergilemediler.⁵⁹

İlk muhalif tutum, en-Nüveyrî'nin *Tayyibe* şerhindeki bazı vecihlere Yûsuf Efendizâde'nin itirazları ile başlar.⁶⁰ Bu eleştirel yaklaşımı, onun sonraki dönem kiraat ehli tarafından *ekol öncüsü* olarak nitelenmesine sebep olmuştur.

Yûsuf Efendizâde'nin yaklaşımını titizlikle sürdüren Mustafa el-İzmîrî, kaynakları sorgulama işinde daha azimli ve hassastır. Kendine has bu tutum onu da ekol öncüsü konumuna yerleştirir.

Tahrîrât çalışmalarında ana hatlarıyla İbnü'l-Cezerî'ye tâbi olanlar ve olmayıp farklı yaklaşımda bulunanlar şeklinde iki gruba ayrılacak bu eserler, izledikleri yöntem ve prensipler bağlamında değerlendirildiğinde, mensûbiyetlerini üç ekol halinde tasnif etmek mümkündür:

1. el-Mansûrî Ekolü
2. Yûsuf Efendizâde Ekolü
3. el-İzmîrî Ekolü

1. el-Mansûrî Ekolü: Ali b. Süleyman b. Abdullah el-Mansûrî'nin başta *Tahrîru't-turuk* olmak üzere tahrîrâta dair eserlerinin bu konuda öne çıkması ve esas alınması nedeniyle tahrîrâtçılar tarafından onun adına izafe edilmiştir.⁶¹

Çalışmalarında bu ekolün tutumunu benimseyenler, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr*'de verdiği bilgilere genelde tam bir itimatla bağlı kalmışlar, çok az bir istisna dışında onun kaynaklarına başvurmaya ihtiyaç hissetmemişlerdir.⁶² *Neşr*'den aldıkları naklin aktarıldığı kaynakları detaylı bir şekilde

⁵⁹ Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti, "et-Tahrîrât", <http://www.tafsir.net/vb/tafsir10474/#ixzz2LAsHwYD3> (et. 23.04.2018).

⁶⁰ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 53.

⁶¹ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54.

⁶² İhâb Fikrî'ye göre el-Mansûrî *neşrin* dışında sadece İbnü'l-Fehhâm'ın *tecrîdine*, Dâni'nin *teysîrine* ve eş-şâtibiyyeye müracaat etmiştir. (Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54; Maşalı, *Meseleleriyle kiraat ilmi*, s. 93).

sorgulamamışlar, İbnü'l-Cezerî'nin kitabının başında verdiği kaynaklar listesine itimat etmişlerdir. Bu tutuma örnek olarak;

Neşir'de Hişâm'a (ö. 245/859) dair bir rivayetin el-Ehvâzî (ö. 446/1054)'nin *el-Vecîz*'inde geçtiğinin ifade edilmesi veya Ezrak'a (ö. 240/854) dair bir okuyuşun, İbnü'l-Bâziş'in (ö. 540/1145) *el-İknâ*'nda geçtiğinin ifade edilmesi, Mansûrî ekolü için güvenilir olmaya yeterlidir. Hattâ, İbnü'l-Cezerî'nin ilgili vecihlerin isnadında bu kaynakları bizzat zikretmeden de *Neşre* aktarmasını sorgulamazlar ve bu eserlerin sadece kaynak listesinde bulunmasını yeterli görürler.⁶³

Özetle denilebilir ki, bu ekol mensupları İbnü'l-Cezerî'nin nakillerine sadakatle bağlı kalmışlar, onun açtığı alan ve ruhsat ile yetinerek kaynaklarına müracaat lüzûmu hissetmemişlerdir. O yüzden bu ekole "*ruhsat ekolü*" denilmektedir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz tahrîrât çalışmalarını yapan zevât arasından bir kısmı el-Mansûrî ekolüne mensûbiyetlerini kendileri ifade etmişler, bir kısmı da izledikleri metot ve tahrîr yaklaşımıyla bu ekole âidiyetlerinin izlerini bırakmışlardır. Bazılarını zikretmek gerekirse;

Muhammed et-Tantâvî (et-Tabbâh), Mustafa el-Mîhî, İbrahim el-'Abîdî, Ahmed el-Ebyârî, Osman es-Sintâvî, Muhammed el-Halîcî.⁶⁴

2. Yûsuf Efendizâde Ekolü:

Bu ekolün diğerinden en belirgin farkı İbnü'l-Cezerî'nin kaynaklarını detaylı bir şekilde süzgeçten geçirerek, onun nakilleri ile kaynaklarını karşılaştırmaya tâbi tutmalarıdır. İbnü'l-Cezerî'ye her koşulda itimat prensibiyle hareket etmezler. Daha dikkatli ve titiz hareket etmeyi tercih ederler. Bu durum ona güvenmemeleri ve ondan nakil yapmamaları anlamına gelmez. Bilâkis *Neşrin* nakillerini *Neşrin* kaynaklarına bizzat giderek sorgulamak isterler ve ona göre bir kanaate varırlar.

Yûsuf Efendizâde bu yaklaşımının neticesi olarak, *Tayyibenin* zahirine göre alınabilecek bazı uygulamaları bizzat kendisi terk ederek âdeti bir ilke imza atmıştır. O, zayıflık hissi uyandırabilecek bir formatla gelen veya "*gâib*" sîgasıyla aktarılan vecihlere itimat etmemiş, onları terk etmiştir.⁶⁵

⁶³ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54-55.

⁶⁴ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54; Mûsâ, *Teemmülât*, s. 14.

⁶⁵ bkz. Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54.

Tabiri yerindeyse, "*ince eleyip sık dokuma*" olarak tanımlanabilecek bu tutumu ekol öncüsü Yûsuf Efendizâde'nin bizzat kendisi *el-Îtilâf fî vucûhi'l-ihtilâf* adlı eserinde "*azimet ekolü*" olarak nitelendirmiştir.⁶⁶

3. el-İzmîrî Ekolü: Yûsuf Efendizâde'nin talebesi olan Mustafa el-İzmîrî aynı ekolün temsilcisi olarak yukarıda adı geçen eserlerinde ortaya koyduğu tahrîratlarla bu ekolü daha da belirgin hale getirmiştir. Çoğu tahrîrat alanına ait olan eserlerinde izleri hemen belli olan mükemmeliyetçi tetkik ve tahkik anlayışı, alana vukûfiyeti ve prensipleri bu karakteristiğin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

İzmîrî, kaynakları sorgulama işinde daha azimli, hırslı ve hassastır. İbnü'l-Cezerî'nin kaynaklarına ulaşır, konuyu yerinde bulup tetkik etmek ister. Eğer İbnü'l-Cezerî'nin tercihi ile gösterdiği kaynak arasında bir uyumsuzluk varsa kaynağı esas alır.

İzmîrî için *Neşir*'de kaynağın sadece adının geçmesi yeterli değildir. Alıntı yapacağı konu ile alâkalı *Neşir*'in ibaresi genel bir atıf ise, İzmîrî bununla yetinmez, tarik irtibatlarının da kaynak tarafından detaylı olarak belirtilmiş olmasını arar. Bu tutumu nedeniyle bazıları onu farklı bir yere koyar ve müstakil bir ekol olarak anılmaya değer bulurlar.⁶⁷ Bazıları da Yûsuf Efendizâde ve İzmîrî arasında örneklerle kıyaslama yaparak Yûsuf Efendizâde'yi azîmet hususunda daha keskin bulurlar.⁶⁸

Yakın dönem tahrîrat âlimlerinden Muhammed el-Mütevellî de İzmîrî'nin *Neşir* ve *Tayyibeyi* tahkik/tahrîr metodundan etkilenmiş, onu kendisine örnek almıştır. Onun çalışmalarında İzmîrî'nin etkisini net bir şekilde hissetmek mümkündür. Zaten bu durumu kendisi de sıklıkla belirtir ve her vesileyle İzmîrî'ye olan hayranlığını ve saygısını duaları eşliğinde ifade eder.⁶⁹ *El-Fevzü'l-azîm alâ metni fethi'l-Kerîm* adlı eserinde⁷⁰ şöyle der:

⁶⁶ Yûsuf Efendizâde, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Amâsî, *el-Îtilâf fî vucûhi'l-ihtilâf*, İstanbul: Hilâl yayınları 1969, s. 3; Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54.

⁶⁷ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 54-56.

⁶⁸ Muhammed Yahyâ Şerîf, "Tahkîku kitâb el-Îtilâf fî vucûhi'l-ihtilâf li el-allâme Yusuf Efendizâde", <https://vb.tafsir.net/tafsir20780/#.Wt5ANi5uapo>, (et. 23.04.2018).

⁶⁹ Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 147.

⁷⁰ Mütevellî'nin bu eseri *Fethu'l-Kerîm fî tahrîri'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı manzum eserine yaptığı şerhtir. Henüz neşredilmemiş olup, bir nüshası Mekke, Ümmü'l-Kurâ Üniversite Kütüphanesinde 315-94, nr: 511' de mevcuttur. (Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 248).

“Allâme el-İzmîrî *Neşr* ve *Tayyibenin* her ikisini birlikte tahrîre cesaret edebilen nadir kişilerdendir. O, bu alanda çalışanlara mesleğin inceliklerini ve detaylarını göstermiş gerçek bir muhakkik ve üstün seviyede ilmî güvenilirliğe sahip bir şahsiyettir. Tahkik, dirayet ve tetkik uzmanlığı görmek isteyenlerin onun çalışmalarına bakması yeterlidir.”⁷¹

Mütevellî'nin, üzerinde çalıştığı bir tahrîrat meselesinde İbnü'l-Cezerî, el-Mansûrî ve el-İzmîrî arasından tercihini el-İzmîrî'den yana kullanması ve cümlesinin sonunu “*ve nahnü İzmîriyyûn*” yani “*biz İzmîrî mensuplarıyız*” ifadesiyle bitirmesi⁷² onun İzmîrî hayranlığında hangi noktada olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mütevellî *Fethu'l-Kerîm* adlı eserinde kendisinin üç temel kaynağı olduğunu belirterek, bunların ilki *Tayyibenin* aslı olan *en-Neşr* ve diğerleri el-İzmîrî'nin *Umdetü'l-'ırfân ve Bedâyi'ul-Burhân* adlı eserleridir der.

Mütevellî'nin İzmîrî ve eserlerine son derece bağlılığına rağmen bazı hususlarda ondan farklı hareket ettiği de olmuştur. Bu nedenle Mütevellî'yi, bağlı olduğu ekolü temsildeki mümeyyiz konumu nedeniyle müstakil bir ekol olarak görenler de vardır.

İzmîrî'nin *Umdetu'l-İrfan*'daki tahrîrâtını Mütevellî ile karşılaştıranlardan biri de Cemaluddin Muhammed Şeref'tir. O, tahkikinde Mütevellî'nin İzmîrî'ye muhalefet ettiği vecihleri ilgili ayetler için hazırladığı tablolarda gösterir. Bu muhalefete bir örnek vermek gerekirse;

Bakara suresi, 203. ayette (كَذَّبْتُمْ أَبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا) kesitinde (آبَاءَكُمْ) ile (ذِكْرًا) lâfızlarının birlikte okunmaları durumunda Verş'e göre *Umdetu'l-İrfan*'da altı vecih öngörülürken, Mütevellî'nin *er-Ravdu'n-nadîr* adlı eserinde bu altı vecih üzerine yedinci bir vecih⁷³ daha ilâve edilmektedir.⁷⁴

Kendi döneminde ve sonrasında Mütevellî'nin otorite kabul edilmesine ve hatta kendisine küçük İbnü'l-Cezerî anlamında “*İbnü'l-Cezerî es-sagîr*” lâkabının izâfe edilmesine zemin hazırlayan önemli hâdiselerden biri şudur:⁷⁵

⁷¹ Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 149.

⁷² Dûserî, *el-Mütevellî*, s. 150.

⁷³ Bu vecih (آبَاءَكُمْ) lafzında tevassut, (ذِكْرًا) lafzında terkîk uygulamasıdır.

⁷⁴ Mustafa b. Abdurrahman el-İzmîrî, *Tahrîrâtü tayyibetin-neşri 'alâ mâ câe fi 'umdetil-'irfan*, thk: Cemaluddin Muhammed Şeref, Tanta: Dârus-Sahabe li et-türâs, 2004, s. 54.

⁷⁵ Bkz. Mütevellî, “*el-Burhânul-Asdak*”, s. 383-393.

El-Mansûrî ekolüne göre, Ezrak tarikinde *sâkin nûn* ve *tenvînin lâm-râ* harflerinde gunneli olarak idgamı bazı vecihlerle şartlı olarak takyîd edilir. Ardından, önce Yûsuf Efendizâde ve sonra el-İzmîrî, takyîd ile dahi olsa bu uygulamanın Ezrak için yapılmaması gerektiğini, bunu destekleyen sağlıklı bir tarik isnadı olmadığını belirtirler. Onların bu vechi engellemelerine kendi dönemlerindeki kurra arasında pek bir ses çıkaran olmaz.

Yaklaşık bir buçuk asır aradan sonra gelen Mütevellî, bu konuyu araştırdığında Yûsuf Efendizâde ve İzmîrî'nin dayanaklarının daha kuvvetli olduğu kanaatine vararak meseleyi gündeme getirir. İlim çevrelerini ikna etmek için de "*el-Burhânu'l-asdak ve's-sıratu'l-muhakkak fî men'ı'l-gunneti li'l-Ezrak*" isimli meşhur eserini hazırlar. Mısır kurrası, Mütevellî'yi senedi Mansûrî'ye bağlı olduğu halde başkalarına tâbi olmakla itham eder ve onu topa tutarlar. Kendi aralarında bir reddiye hazırlayarak Ezher Şeyhinden destek isterler. Mütevellî bunun üzerine onlara "*eş-Şihâbü's-sâkıb li'l-gâsıkı'l-vâkıb*" isimli ikinci bir risâle ile cevap verir. Mütevellî'nin dayanaklarını daha kuvvetli bularak ona hak veren Ezher Şeyhi, ulemayı ikna etmek için ardı ardına toplantılar yapar ve durumu yatıştırmak için yoğun gayret gösterir.⁷⁶

Ulema arasında yaşanan bu dikkat çekici olay, Mütevellî'nin şöhretinin Mısır dışına da yayılmasını netice vermiş ve savunduğu tahrîratların zamanla daha çok kabul görmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim, akabinde Ali ed-Dabbâ', Muhammed b. Câbir el-Misrî, Âmir b. Osman, Ahmed ez-Zeyyât ve İbrahim es-Semennûdî gibi meşhur âlimler de Mütevellî'yi teyit etmişlerdir.⁷⁷

Yûsuf Efendizâde ile başlayan bu azîmet ekolünün son dönemde dikkat çeken temsilcilerinden biri de İbrahim es-Semennûdî olmuştur. Onun, İbnü'l-Cezerî'ye itimat etmeme konusunu hayli abartarak İzmîrî'ye dahi birtakım meselelerde muhalefet ettiği söylenir. Tahrîratını 1558 beyitlik *ed-Dürru'n-nazîm* isimli manzum eserinde bir araya getirmiştir.⁷⁸

Sonuç

Tahrîrât çalışmaları, kıraat ilmi temel kaynakları üzerinde titizlikle yapılan tahkik çalışmalarıdır. Muteber kaynaklardan ve müşâfehe sisteminden destek alarak naklin tevsikini sorgular, dayanaklarını ve irtibatlarının sıhhatini tespit eder.

⁷⁶ Mütevellî, *er-Ravdu'n-nadîr*, s. 95; Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 390.

⁷⁷ Mütevellî, "el-Burhânu'l-asdak", s. 390; Mûsâ, *Teemmülât*, s. 14.

⁷⁸ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 55-56.

Kıraat ilminin temel kaynakları olarak kabul edilen eserler rivayet ve nakil konusundaki titizlikleri yönünden ilk *tahrîrât* çalışmaları olarak görülebilir.

İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* ve *et-Tayyibe* eserleri bağlamındaki ilk tahrîrât çalışmaları ise bizzat onun öncülüğü ile başlamıştır. Oğlu İbnü'n-Nâzım ve en-Nüveyrî'nin şerhleri üzerinden devam eden tahrîrât ihtiyacı, takip eden dönemlerde daha da canlanmış âdeta müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir.

XII. Hicrî asırda, ülkemizde kıraat ilmi eğitim ve öğretiminde Mısır Tariki öncülüğü ile yeni bir sayfa açan Ali b. Süleyman el-Mansûrî tahrîrât alanında da İbnü'l-Cezerî'nin usûlüne paralel bir tutum benimsemiş, eserlerinde sistematize ettiği ruhsat anlayışı ile ekol öncüsü olarak kabul edilmiştir.

Tahrîrât yaklaşımında ilk muhalif tutum Amasyalı Yûsuf Efendizâde ile başlamıştır. İbnü'l-Cezerî'nin nakillerini kabulden önce, kaynaklarını sorgulamayı tercih eden bu yaklaşım, ciddî bir tahkik ve tetkik çalışması gerektirdiğinden meşakkatlidir, zora talip olmaktır. Bu özelliği nedeniyle Yûsuf Efendizâde, öncülüğünü yaptığı ekolü "azîmet ekolü" olarak tanıtır.

Azîmet ekolü, Yûsuf Efendizâde'den de ders almış olan Menemen'li Mustafa el-İzmîrî ile farklı bir boyuta taşınmıştır. Yakın dönem kıraat ve tahrîrât âlimlerinden Muhammed el-Mütevellî de el-İzmîrî'nin ilmî titizliğini ve tahrîr prensiplerini benimsemiş aynı ekolün son dönemdeki temsilcisi olmuştur. Yûsuf Efendizâde ile başlayan bu tutumun ortaya koyduğu çalışmalar, günümüz kıraat ilmi uygulamalarında daha yaygın olarak esas alınmaktadır.

Tahrîrât meseleleri bağlamında ekoller arasında yaşanan ihtilâflar ve farklı yaklaşımlar, Kur'an metninin okunuş keyfiyetine yönelik rivayet ve telakkîye gösterilen saygının ve hassasiyetin neticesi olarak görülmelidir.

Tahrîrât alanında özellikle yakın dönemde nazım ve nesir halinde birçok eser ortaya konmuştur. Bu eserlerin çoğunda Osmanlı veya Mısır ulemâsının parmak izleri mevcuttur. Özellikle Yûsuf Efendizâde ve Mustafa el-İzmîrî gibi ekol öncüsü âlimlerimizin ise, bütün bir tahrîrât literatürü üzerinde etkilerini görmek mümkündür.

Kıraat ilmi eğitim ve öğretiminin yapıldığı ihtisas merkezlerinde ve doktora seviyesindeki akademik alan müfredatında tahrîrât ilminin önemi ve mahiyetine dair derslere yer verilmesi yerinde olacaktır.

Tahrîratların bağlayıcılığı konusunda özellikle son dönemlerde farklı görüşlerin ortaya atıldığı görülür. Bir kesim, tahrîratların bağlayıcı olduğu konusunda taviz vermezken, diğer bir kesim de bağlayıcılığının olmadığı

yönünde kanaat belirtirler. Daha îtidalli olmayı tercih eden bir grup ise, tahrîratların kıraat uygulamalarına dâhil edilip edilmemesi hususundaki bağlayıcılığının yapılan tahrîratın konusuna ve keyfiyetine göre değerlendirilmesi gerektiğini ifade ederler. Buna göre:

a. İbnü'l-Cezerî'nin bizzat kendisinin yaptığı tahrîratlar sonrakilerin yaptıklarından ayrı olarak değerlendirilmelidir. "*Et-tahrîrat en-neşriyye*" denilen bu özel tahrîratlar bir kısım detaylar, uyarılar ve *Tayyibes*yle ilgili müstakil değerlendirmeler kabilindedir ve eserlerinin tamamlayıcı hususlarıdır. Bunlar da ana metin gibi kıymeti hâizdir, uygulamalara dâhil edilmelidir.

b. "*Et-tahrîrat el-ihiyâriyye*" denilen ve tahrîratçıların metni algılamalarına bağlı olarak ortaya koydukları tercihleri veya hocalarından aldıkları telâkkîye bağlı olarak yaptıkları değerlendirmelerdir. Bu tür tahrîratlar sahibi dışındakiler için bağlayıcı değildir. Bununla birlikte çoğunluğun, kendi hocalarının ekolü veya tercihi doğrultusunda hareket ettikleri de yaygın olarak görülen durumdur.

Bu durum, maalesef taassupla hareket edenler tarafından cüz'î ihtilâfların büyültülmesine, karşılıklı ithamlara ve kendi içinde dayanakları olan tahrîratların bile bazen zannî tahrîratlar olarak değerlendirmesine kadar vardırılmıştır.⁷⁹

Özellikle *Tayyibe* ile ilgili tahrîratların kıraat uygulamalarına dâhil edilip edilmemesiyle ilgili olarak ta günümüzde kıraat ehli arasında yaklaşım farkı vardır. Bunun neticesi olarak Ezher Üniversitesi, bazı hocaların⁸⁰ görüşü doğrultusunda *Tayyibe* dersinden tahrîrat uygulamalarını kaldırmıştır.

Ekseriyet ise, *Tayyibenin* sağlıklı bir şekilde tedrisatının ancak tahrîratlar ile mümkün olabileceğini ileri sürerek, uygulamaya dâhil edilmesini savunmaktadırlar.⁸¹

Kaynaklar

Abdullah Efendizade, Muhammed Emin Efendi b. Abdullah b. Muhammed Salih, *Umdetü'l-hullân fi îdâhi zübdeti'l-irfân*, İstanbul: Esad Karahisarizade Matbaası, H. 1287.

⁷⁹ İhab Fikrî gibi el-Mansûrî ekolüne mensup bazı muasırların, el-Mütevellî'ye izâfe edilen bazı tahrîrat hakkında söyledikleri gibi..(bkz. Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 59).

⁸⁰ Meşhur kıraat hocalarından Abdülfettah el-Kâdî ve Salim Muhaysin. (Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 62).

⁸¹ Halîcî, *Şerh-u mukarrib*, s. 62.

- Akdemir, M. Atilla, "Târîhu 'ilmi'l-kırâât ve müessesâtüh fi Turkiyâ", *Uluslararası "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'l-'Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezi'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, I-II.
- Akdemir, M. Atilla, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metotları*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Cârallah, Abdullah b. Muhammed, el-'Allâmetü İbrahim b. Ali Şehâse es-Semennûdî sîratühû ve cühûduhû fi 'ilmi'l-kırâât, Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf 2009.
- Dûserî, İbrahim b. Se'îd b. Hamed, *el-İmâm el-Mütevellî ve cühûduhû fi 'ilmi'l-kırâât*, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd 1999.
- Eskâtî, Ahmed b. Ömer, *Ecvibetü'l-mesâili'l-müşkilâti fi 'ilmi'l-kırâât*, thk. Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh eş-Şenkîti, Riyad: Dâru kunûzi İşbîliyâ 2008.
- Fikrî, İhâb Ahmed, "et-Tahrîrât fi'l-kırâât fi siyâki'n-neşri ve't-tayyibe li'bni'l-Cezerî" *Uluslararası Kıraat Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2017 İstanbul, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul: 2017.
- Fikrî, İhâb Ahmed, "Müşkiletül'l-hulâf fi tahrîrâti'l-kırâât ve'l-hulûlü'l-mukteraha", *Uluslararası "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'l-'Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezi'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, I-II.
- Gökdemir, Ahmet, "Ali B. Süleyman El-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları", *NEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 44, Konya: 2017, s. 113-148.
- Halîcî, Muhammed b. Abdirrahman el-Halîcî el-İskenderî, *Şerh-u mukarribi't-tahrîr li'n-neşri ve't-tahbîr*, thk. İhâb Fikrî, Halid Ebu'l-Cûd, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye 2009.
- Halîcî, Muhammed b. Abdirrahman el-Halîcî el-İskenderî, *Hallü'l-müşkilât ve tevdîhu't-tahrîrât fi'l-kırâât*, thk: Ömer Malem Ebe el-Merâtî en-Nîcerî, Riyad: Dâru advâi's-selef, 2007.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Dâru sâdir, 1414/1994, I-XV.

- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-'aşr*, Beyrut: ty, I-II.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed, *Tayyibetu'n-neşri fi'l-kırââtî'l-'aşr*, thk. Muhammed Temîm Mustafa ez-Zu'bî, Kahire: Mektebetü'l-Mevrid, 2012.
- İzmîrî, Mustafa b. Abdurrahman, *Tahrîrâtu tayyibetin-neşri alâ mâ câe fi umdetil-irfan*, thk: Cemaluddin Muhammed Şeref, Tanta: Dârus-Sahabe li et-türâs, 2004.
- Kâdî, Abdülfettâh b. Abdilganî, *el-Büdûru'z-zâhira fi'l-kırââtî'l-'aşri'l-mütevâtira min tarîkay eş-Şâtibiyyeti ve'd-Dürrati*, Mısır 1955.
- Kâdî, Abdülfettâh b. Abdilganî, *el-Vâfi fi şerhi eş-Şâtibiyyeti fi'l-kırââtî's-seb'ı*, Beyrut: Mektebetu ve Matbaatu Abdurrahman Muhammed, ts.
- Kûrî, Ahmed, "Me'âriku't-tahrîrât-3", <https://vb.tafsir.net/tafsir20039/#.WtxssC5uapp>. (et. 22.04.2018).
- Mâlikî, 'Ali, "Tahrîrâtu's-Şâtibiyye", www.ajurry.com/el-Kur'an-ve-ulumuh, (et. 01.03.2017).
- Maşalı, M. Emin, "Kur'an Kıraatında ve Kitabında Türkiye'nin Durumu", TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı Tecvit Çalıştayı, 07-09 Kasım 2015, Kastamonu.
- Maşalı, M. Emin, *Tarihi ve temel meseleleriyle kıraat ilmi*, İstanbul: Otto yayınları 2016.
- Muhtâr, Muksim, "İlmü't-tahrîrât beyne't-tarîkati'l-magribiyye ve't-tarîkati'l-meşrikiyye", *Uluslararası "el-Kırââtü'l-Kur'âniyye fi'l-Âlemi'l-İslâmî evda' ve mekasid" Sempozyumu*, 07-09 Mayıs 2013 Merrakeş, Merkezu'l-İmam Ebû 'Amr ed-Dânî li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-Kur'aniyyeti'l-Mütehassise, Merrakeş: 2013, I-II.
- Mûsâ, 'Abdurrâzık b. 'Ali b. İbrahîm, *Teemmülât fi tahrîrâti'l-'ulemâi li'l-kırââtî'l-mütevâtira*, Medine-i Münevvere: Metâbî'u'r-raşîd 1413/1992.
- Mütevellî, Muhammed b. Ahmed, "el-Burhânu'l-asdak ve's-sıratu'l-muhakkak fi men'ı'l-gunneti li'l-Ezrak", *Mecelletü Ma'hedi'l-İmam eş-Şâtibî*, thk. 'Abdulkayyûm b. 'Abdulgafûr b. Kameriddîn es-Sindî, Cidde: 1433/2012, sy. XIII, s. 355-432.

- Mütevellî, Muhammed b. Ahmed, *er-Ravdu'n-nadîr fî tahrîri evcûhi'l-Kitâbi'l-Münîr*, thk. Halid Hasan Ebû'l-Cûd, Tanta: Dâru's-Sahâbeti li't-türâs 2006.
- Öge, Ali, "Amasyalı Âlim Yûsuf Efendizâde'nin Kıraat İlmine Dair Eserlerinin İncelenmesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, I-II, 21-23 Nisan 2017, Amasya: Amasya Üniversitesi-Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu 2017.
- Paluvî, Hâmid b. Abdülfettâh, *Zübdetü'l-İrfân fî Vücûhi'l-Kur'ân*, Thk: Mustafa Atilla Akdemir, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Safâkusî, Veliyyullah Seyyidî 'Ali en-Nûrî, *Gaysu'n-nefi fi'l-kırâati's-seb'i*, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1954.
- Semennûdî, İbrahim b. Ali Şehâse, *Câmi'ul-hayrât fî tecvidi ve tahrîri evcûhi'l-kırâât*, hz. Yasir İbrahim el-Mezrû'î, Küveyt: Vezâratü'l-Evkaf 2007.
- Sülemî, Habîbullah, "Mâ hüve el-ismü's-sahîh li kitâbi Hâşim el-Magribî", <https://vb.tafsir.net/tafsir41364/#.WteY4y5uapo> (et.18.04.2018).
- Şâtıbî, el-Kasım b. Fîrruh b. halef b. Ahmed, *Metnü's-şâtıbiyyeti el-müsemâmâ hurzi'l-emânî ve vechi't-tehânî fi'l-kırâati's-seb'i*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî, V. bs., Şam: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2010.
- Şemrî, Abdurrahman b. Mukbil b. Matar el-Eslemî, *Eşheru'l-müellefâti fî tahrîri el-kırâati ve menâhici'l-ulemâi fhâ*, <http://fac.ksu.edu.sa/aalshamri1/blog/65915> (et.09.04.2018).
- Şenkîti, Emin Muhammed Ahmed eş-Şeyh, "et-Tahrîrât", <http://www.tafsir.net/vb/tafsir10474/#ixzz2LAsHwYD3> (et. 23.04.2018).
- Şerîf, Muhammed Yahyâ, "Tahkîku kitâb el-Îtilâf fî vücûhi'l-ihtilâf li el-allâme Yûsuf Efendizâde", <https://vb.tafsir.net/tafsir20780/#.Wt5ANi5uapo>, (et. 23.04.2018).
- Yûsuf Efendizâde, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Amâsî, *el-Îtilâf fî vücûhi'l-ihtilâf*, İstanbul: Hilâl Yayınları 1969.

